

Historyczne konteksty edukacji obywatelskiej w społeczeństwach wielokulturowych

pod redakcją naukową
Alicji Szerlag

Historyczne konteksty edukacji obywatelskiej w społeczeństwach wielokulturowych

pod redakcją naukową
Alicji Szerląg

Oficyna Wydawnicza „Impuls”
Kraków 2007

© Copyright by Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2007
© Copyright by Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2007

Recenzent
prof. zw. dr hab. Karol Poznański

Redakcja merytoryczna
Alicja Szerłaż

Redakcja wydawnicza
Katarzyna Kolowca-Chmura

Projekt okładki
Ewa Beniak-Haremska

Publikacja sfinansowana
przez Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego

ISBN 978-83-7308-985-3

Oficyna Wydawnicza „Impuls”
30-619 Kraków, ul. Turniejowa 59/5
tel. (012) 422-41-80, faks (012) 422-59-47
www.impulsoficyna.com.pl, e-mail: impuls@impulsoficyna.com.pl
Wydanie I, Kraków 2007

Spis treści

Wstęp (Alicja Szerlag).....	7
Marek Derwich, <i>Uwagi nad genezą i miejscem edukacji obywatelskiej w polskim szkolnictwie średniowiecznym</i>	9
Janina Wołczuk, <i>Obowiązki obywatela imperium rosyjskiego według „oświeconej monarchii” albo uwagi o popularnym podręczniku z przełomu XVIII i XIX w.</i>	15
Bogdan Rok, <i>Problemy asymilacji kulturowej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795)</i>	27
Barbara Jędrzychowska, <i>Wychowanie patriotyczne i obywatelskie w szkolnictwie polskim pod zaborem rosyjskim (Wileński Okręg Naukowy)</i>	35
Olena Lizunowa, <i>Prawosławie – pierwszy element „triady” ideologii edukacyjnej epoki mikołajowskiej i jego odzwierciedlenie na łamach „Журнала Министерства народного просвещения” (1834–1849)</i>	49
Cezary Jastrzębski, <i>Obowiązek narodowy inspiracją do podejmowania podróży krajoznawczych w Królestwie Polskim w dobie rozbiorowej</i>	55
Małgorzata Stawiak-Ososińska, <i>Ponadczasowe aspekty wychowania patriotycznego, narodowego i obywatelskiego w poradach kierowanych do kobiet w pierwszej połowie XIX w.</i>	87
Anna Haratyk, <i>Wychowanie patriotyczne i obywatelskie na galicyjskich koloniach wakacyjnych</i>	97
Kazimierz Rędziński, <i>Polskie organizacje studenckie i gimnazjalne na Ukrainie na przełomie XIX i XX w. (do 1914 r.)</i>	107
Ірина Мицишин, <i>Петроспективний аналіз системи національного виховання в українських гімназіях Галичини (поч. XX ст.)</i>	119
Jaroslav Vaculík, <i>Wychowanie narodowe Czechów na Wołyniu w latach 1868–1939</i>	125
Stefania Walasek, <i>Rozważania na temat wychowania obywatelskiego w polskiej literaturze pedagogicznej II Rzeczypospolitej</i>	131
Mirosław Piwowarczyk, <i>Środki i metody realizacji wychowania obywatelsko-państwowego w szkołach średnich w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1926–1935 (założenia i propozycje)</i>	141
Krzysztof Jakubiak, Wiesław Jamrozek, <i>Idea wychowania obywatelskiego w polskiej nowożytnej myśli pedagogicznej do 1939 r.</i>	153
Elżbieta Kaszuba, <i>Historia w propagandzie obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1939</i>	169

Jan Kęsik, <i>Żołnierz obywatel, czyli rzecz o wychowaniu obywatelskim w Wojsku Polskim w II Rzeczypospolitej</i>	181
Zdzisław Cutter, <i>Edukacja i wychowanie w polskich jednostkach wojskowych w ZSRR oraz na Bliskim i Środkowym Wschodzie (sierpień 1941–październik 1943)</i>	191
Zdzisław Cutter, Edyta Sadowska, <i>Uwarunkowania rozwoju szkolnictwa polskiego w ZSRR z uwzględnieniem ludności wyznania mojżeszowego w latach 1939–1943</i>	201
Roman Tomaszewski, <i>Wychowanie obywatelskie i państwowe w szkolnictwie resortowym (między II a III Rzeczypospolitą)</i>	211
Grażyna Pańko, <i>Spółeczeństwo na kartach podręczników historii i społeczeństwa dla klasy czwartej reformowanej aktualnie szkoły podstawowej – aspekt wychowawczy</i>	229
Izabela Stelmasiak, <i>Wybrane zagadnienia wychowania w IV RP w perspektywie sanacyjnej ideologii wychowawczej Janusza Jędrzejewicza</i>	239
Kamil Štěpánek, <i>Fabularne filmy historyczne i nauczanie historii w szkole w kontekście wychowania do obywatelskości</i>	251

Ponadczasowe aspekty wychowania patriotycznego, narodowego i obywatelskiego w poradach kierowanych do kobiet w pierwszej połowie XIX w.

Przeszłość gromadzi zasługi i winy, wzloty i upadki, współczesność je rejestruje, dorzuca wkład własny i przekazuje następcom. Ta wiekami tkana przędza jednoczy daną społeczność i póki ona się snuje, póty egzystuje Naród, jednostka wnosząca do wielkiej rodziny innych narodów skarb swego dorobku¹.

Zofia Kossak-Szczucka

Pojęcie ojczyzny i patriotyzmu jako najwyższych wartości zawsze głęboko tkwiło w polskiej tradycji narodowej. Patriota to ktoś, kto czuje silną więź emocjonalną, społeczną, kulturową, religijną z własnym narodem, z jego historią i tradycją, z jego wartościami i aspiracjami, okazuje szacunek i miłość wobec swojej ojczyzny, a także – w razie potrzeby – gotowość poniesienia dla niej ofiar i wyrzeczeń. Sposób wyrażania patriotyzmu jest oczywisty w sytuacjach skrajnego zagrożenia kraju, np. w obliczu ataku ze strony wroga, wielkich katastrof czy klęsk żywiołowych. Sprowadza się on wtedy do ofiarnej obrony ojczyzny oraz do okazywania solidarności rodakom. W polskiej tradycji – ze względu na uwarunkowania geograficzne i polityczne oraz chlubną i momentami dramatyczną historię – patriotyzm rozumiany jest głównie jako zbrojna obrona granic, udział w powstaniach narodowych czy też walka z najeźdźcą. W warunkach pokoju i niepodległości przejawy miłości i przywiązania do ojczyzny są natomiast mniej heroiczne, ale chyba równie trudne. Patriotyzm na co dzień to przede wszystkim solidne wypełnianie podstawowych obowiązków obywatelskich, jak np. pełnienie służby wojskowej, płacenie podatków, ochrona środowiska, własności i zasobów naturalnych własnego kraju, aktywna troska o honor ojczyzny i dobre imię rodaków, okazywanie wierności wartościom narodowym i moralnym oraz ogólnie przyjętym zasadom współżycia społecznego².

Do pełnienia tych ról i okazywania takich uczuć należy młodych ludzi odpowiednio przygotować, pomóc im zrozumieć istotę patriotyzmu. Przystosowanie to powinno rozpocząć się w miarę wcześnie i najlepiej, by realizowane było w procesie wychowania, gdyż:

¹ *Współczesna aforystyka polska*, wybór i oprac. J. Glensk, Łódź 1986, s. 204.

² H. Konopka, H. Wójcik-Łagan, A. Stępnik, *Problemy edukacji historycznej i obywatelskiej młodzieży w latach 1918–1939*, Warszawa 1986, s. 23–25; A. Hall, *Polskie patriotyzmy*, Gdańsk 1997.

[...] dobre wychowanie dane od dzieciństwa jest największym dobrem jakie można wyświadczyć młodzieży; zachowuje go bowiem przez całe życie, a wszystkie sprawy jego dalszego biegu doznają onego skutków, zasady zaś zaszczone w młodym wieku są trwalsze³.

Szczególną rolę odgrywać będzie tu wychowanie:

- patriotyczne – sprowadzające się do tego, by jak najlepiej przygotować dzieci i młodzież do służby własnemu narodowi i krajowi, by ukształtować u młodych ludzi przywiązanie do kraju rodzinnego, jego przeszłości i teraźniejszości, oraz poczucie odpowiedzialności za wszechstronny rozwój ojczyzny i jej przyszłe miejsce wśród innych krajów⁴;
- narodowe – polegające na jak najlepszym wykształceniu młodego pokolenia (umysłowym i moralnym), na wyrobieniu u młodych ludzi zainteresowania losami kraju (przeszłymi i aktualnymi), na wyposażeniu ich w wysokie kompetencje zawodowe i doskonałą znajomość języka i literatury polskiej; powinno ono ponadto kształtować szlachetne i mocne charaktery obywatelskie⁵;
- obywatelskie – jego zadaniem jest przede wszystkim wyposażenie młodego człowieka w wiedzę, umiejętności i postawy, dzięki którym będzie mógł efektywnie zaspokajać swoje potrzeby społeczne, oraz przygotowywanie go do działania i pracy na rzecz własnego kraju i jego rozwoju, do życia w zgodzie i harmonii z państwem. Będzie się to wiązało z umiejętnością wypełniania określonych obowiązków obywatelskich, a w praktyce sprowadzało do wyrobienia u młodzieży ducha przedsiębiorczości. Poza nauką publicznej służby w procesie wychowania obywatelskiego bardzo ważne jest także wykształcenie u wychowanków trwałego przekonania o głębokiej zależności między obywatelskimi umiejętnościami i postawami a budowaniem prywatnego szczęścia⁶.

³ A. H. Wandelaincourt, *Szkola cnoty i grzeczności, dziełko przeznaczone dla miejsc poświęconych wychowaniu młodzieży w miastach i na wsiach*, Wrocław 1809, s. 26.

⁴ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1975, s. 335.

⁵ O edukacji narodowej zaczęto mówić i pisać w Polsce w oświeceniu. W XVIII w. Polska powoli i nieuchronnie pogrążała się w chaosie, bezprawiu, nieładzie. W społeczeństwie wyraźnie można było zauważyć upadek wszelkich wartości moralnych. Realnym zagrożeniem stawały się ponadto ościenne mocarstwa – Rosja, Prusy i Austria. W tych warunkach jedyny sposób uzdrowienia kraju i społeczeństwa grupa patriotów widziała w odpowiedniej narodowej edukacji młodego pokolenia, której celem było stworzenie dobrego i oświeconego Polaka, reformatora politycznego i społecznego, charakteryzującego się poczuciem obowiązku obywatelskiego, miłością ojczyzny, prawością, religijnością, poczuciem honoru, umiłowaniem sprawiedliwości, posłuszeństwem wobec króla, poszanowaniem praw publicznych, urzędów państwowych i władz wojskowych, ogładą towarzyską, poczuciem godności osobistej (opartej jednak nie na herbach, lecz na świadomości i moralności), a także sprawnością fizyczną; S. Łempicki, *Polskie tradycje wychowawcze*, Warszawa 1936, s. 17–23.

⁶ Z. Melosik, *Nowoczesny ideał wychowania obywatelskiego – ponowoczesne kontrowersje* [w:] *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*, red. Z. Melosik, K. Przyszczytkowski, Toruń – Poznań 1998, s. 223–228.

Czasy zaborów były specyficznym okresem w dziejach Polski. W warunkach braku własnej państwowości nadrzędną wartością dla ówczesnego społeczeństwa stał się naród, który miał własny język, zwyczaje i obyczaje, tradycje i chlubną przeszłość. Posługiwanie się ideą narodu miało służyć integracji rozdartego społeczeństwa i było skierowane przeciwko zaborcom⁷. Cech decydujących o wspólnocie narodowej zaczęto dopatrywać się w prostym ludzie, a szlachtę i arystokrację obwiniać o utratę niepodległości i kosmopolityzm. W tym długim i trudnym okresie Polacy udowodnili, że naród może istnieć i działać bez państwa. Kiedy zawiodły nadzieje na odzyskanie wolności z bronią w rękę, Polsce wyznaczono rolę mesjanistyczną, niedoścignioną. W codziennym życiu społecznym położono ogromny nacisk na kształtowanie wartości moralnych, wskazywano na prostą i twórczą egzystencję (także w niewoli), zanegowano cywilizację konsumpcyjną, zalecając wytrwałość i cierpliwe oczekiwanie na zwycięstwo⁸. By zachować własną tożsamość narodową, Polacy stanęli przed niezmiernie trudnym i odpowiedzialnym zadaniem wychowania młodego pokolenia w duchu umiłowania ojczyzny, znajomości i poszanowania rodzinnych i narodowych pamiątek, zwyczajów i tradycji, wierności polskiej sprawie, dumy z przeszłości. Ogromną rolę w tym procesie miały odegrać kobiety – matki Polki. Na nich w ogromnej mierze spoczął obowiązek stworzenia domu, w którym będzie można kultywować czystą i nieskażoną narodowość i odpowiednio wychować dzieci⁹. Apelowano do nich:

⁷ W. Jamrożek, *Wychowanie obywatelskie w drugiej Rzeczypospolitej (Geneza i rozwój)* [w:] *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne...*, dz. cyt., s. 69.

⁸ D. Simonides, *Patriotyzm, tożsamość narodowa* [w:] *Patriotyzm. Tożsamość narodowa. Poczucie narodowe*, red. E. Nowicka-Włodarczyk, Kraków 1998, s. 19–20.

⁹ Szerzej na temat roli domu polskiego w wychowaniu i roli kobiet w wychowaniu dzieci w warunkach zaborów zob. m.in.: B. Jedynak, *Dom i kobieta w kulturze zaborów* [w:] *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, red. B. Jedynak, Lublin 1990, s. 70–101; K. Bartnicka, *Samodzielność wychowawcza rodziny ziemiańskiej w pierwszej połowie XIX wieku w zaborze rosyjskim w świetle pamiętników* [w:] *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Bydgoszcz 2000, s. 31–50; A. Ładyżyński, *Rola rodzin w kształtowaniu postaw religijnych i patriotycznych w zaborze austriackim (1772–1914)* [w:] *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 1995, s. 96–105; A. Ładyżyński, *Wpływ rodziny na kształtowanie się postaw religijnych i patriotycznych dzieci i młodzieży szlacheckiej w dobie zaborów (1772–1914)* [w:] *Studia z dziejów oświaty i myśli pedagogicznej XIX–XX wieku*, red. J. Szablicka-Żak, Acta Universitatis Wratislaviensis, Prace Pedagogiczne, t. 78, Wrocław 1998, s. 7–22; A. Winiarz, *Czynniki determinujące proces wychowania w rodzinie polskiej doby niewoli narodowej (1795–1918)* [w:] *Wychowanie w rodzinie polskiej...*, dz. cyt., s. 81–101; tegoż, *Nauczanie domowe dzieci polskich w dobie niewoli narodowej (1795–1918)* [w:] *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX w.*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Bydgoszcz 2004, s. 112–151; A. Winiarz, *Rola i znaczenie matki w polskiej rodzinie magnackiej i szlacheckiej w XVIII–XIX wieku. Ciągłość i zmiana* [w:] *Rodzina jako środowisko wychowawcze...*, dz. cyt., s. 61–72; tegoż, *Polskie rodziny arystokratyczne i szlacheckie z XVIII i XIX wieku jako środowisko wychowawcze* [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłła, Bydgoszcz 1994, s. 241–255; J. Benyskiewicz, *Rola rodziny w zachowaniu narodowości w warunkach zaboru* [w:] *Rola Wielkopolski w dziejach narodu polskiego*, red. S. Kubiak, L. Trzeciakowski, Poznań 1979, s. 173–183; K. Szafer, *Matka – opiekunka – społecznik. Rola kobiety w Wielkim Księstwie Poznańskim na przeło-*

Nie ubiegajmy się o to co obce, pielęgnujmy polskie cnoty, obyczaje i mowę narodową, wyrzeknijmy się na zawsze próżności, zbytków, pogardzajmy tymi co się ubiegają za takimi marnościami¹⁰.

Aby jednak kobiety mogły sprostać temu trudnemu zadaniu, najpierw same musiały odebrać stosowne wychowanie. Niezmiernie ważną rolę w ich wychowaniu i kształtowaniu ich osobowości, obok właściwego oddziaływania domu rodzinnego, odegrało słowo pisane, które od najdawniejszych czasów stanowiło główny składnik nauczania i wychowania, silnie oddziałujący na wyobraźnię, uczucia, kształtujący osobowość odbiorcy. Literatura pierwszej połowy wieku XIX nie miała warunków sprzyjających jej rozwojowi. W Królestwie Polskim skutecznie krępowała ją carska cenzura – surowa, drobiazgowa i dokuczliwa. Potężny wpływ na kształtowanie właściwych postaw społecznych w warunkach niewoli narodowej i wzmożonej cenzury zaborczej wywierała głównie literatura emigracyjna i tajna, krążąca w odpisach lub słownych przekazach. Wprowadzała ona czytelnika w świat niezapomnianych doznań, zmuszała do przemyśleń, refleksji, wartościowania i analizowania, rozwijała i pielęgnowała uczucia wyższe, między innymi patriotyzm, odpowiedzialność obywatelską i narodowe poczucie dumy z bycia Polakiem, uwrażliwienie na krzywdę społeczną i ucisk polityczny¹¹.

Ta literatura ukształtowała charakterystyczny dla tego okresu romantyczny system wartości. Na czoło wysuwały się w nim: niepodległość państwa, miłość Ojczyzny, która wymagała najwyższych ofiar, patriotyzm, nieustająca gotowość do walki o wolność kraju, religia, dom i rodzina przesiąknięta duchem polskim, polskie wychowanie (na człowieka wolnego i do wolności), poszanowanie tradycji, wszelka działalność antyzaborcza, wiara w mesjanizm¹².

Inny rodzaj publikacji, które również miały poważny wpływ na kształtowanie postaw i charakterów odbiorców, w tym również kobiet, to poradniki. Nie były one w takim stopniu, jak inne druki, poddawane kontroli i sprawdzaniu, jednak na ich łamach również nie można było przekazywać treści patriotycznych, dlatego kwestia lojalności wobec ojczyzny będącej pod panowaniem obcych mocarstw

mie XIX i XX wieku [w:] *Partnerka, matka, opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 2000, s. 109–111; K. Kabziński, *Wkład polskiej rodziny wiejskiej w proces narodowego przetrwania w okresie Wielkiego Księstwa Poznańskiego* [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności...*, dz. cyt., s. 273–281; M. Stawiak, *Rola kobiet w wychowaniu patriotycznym młodego pokolenia w Królestwie Polskim w okresie międzypowstaniowym* [w:] *Edukacja – państwo – naród w Europie Środkowej i Wschodniej XIX i XX wieku*, red. A. Bilewicz, R. Gładkiewicz, S. Walasek, Wrocław 2002, s. 237–247.

¹⁰ *Polki do Polek*, Kraków 1848 [bns].

¹¹ Szerzej o wpływie literatury romantycznej na kształtowanie postaw patriotycznych i obywatelskich zob. m.in.: J. Kida, *Literatura piękna czynnikiem inspirującym wrażliwość moralną i estetyczną* [w:] *Literatura i sztuka a wychowanie*, red. J. Kida, Rzeszów 2001, s. 57; Z. Szelaż, *Literatura zabroniona 1832–1862. Zjawisko – rynek – rozpowszechnianie*, Kielce 1989; A. Witkowska, *Literatura romantyzmu*, Warszawa 2002.

¹² S. Łempicki, *Polskie tradycje...*, dz. cyt., s. 24–41.

raczej była pomijana. Często o sprawach związanych z narodem, Polską pisano powściągliwie, a poruszano najczęściej idee nadrzędne, mające ogromne ponadczasowe, trwałe znaczenie.

Wychowanie patriotyczne, narodowe i obywatelskie w różnych okresach naszych dziejów przechodziło swoistą ewolucję, w zależności od sytuacji historycznej i konkretnych potrzeb społecznych. W warunkach zaborów patriotyzm był utożsamiony przede wszystkim z wiernością wobec idei narodowej, przekazanej Polakom przez ich tradycję.

Trwałym aspektem patriotyzmu, podkreślanym na łamach wielu artykułów z pierwszej połowy XIX stulecia, była znajomość ojczyściej historii i kultury, tradycji i wartości, a także aktualnych uwarunkowań i potrzeb kraju. Zapoznavanie się z przeszłością Polski mogło następować w różnych formach, m.in. poprzez czytanie książek o tematyce historycznej, naukowej i moralnej. Pozycje te powinny zostać wybrane starannie i z rozmysłem, miały być też odpowiednio dostosowane do wieku odbiorców¹³. Szczególnie zalecano wówczas znajomość *Śpiewów historycznych* J. U. Niemcewicza (najlepiej uczyć się ich na pamięć i nucić przy każdej nadarzającej się okazji), *Historii Polski* A. Narusze-wicza, dzieł historycznych Bandtkiego i Wagi¹⁴ oraz poezji K. Brodzińskiego, F. Karpińskiego, F. Kniaźnina, J. Kochanowskiego, I. Krasickiego oraz A. Mickiewicza, a także innych pism J. U. Niemcewicza i K. Hoffmanowej¹⁵. Zalecano nawet tworzyć biblioteczki domowe, rodzinne, w których nie powinno zabraknąć wyżej wymienionych dzieł. Uważano, że spotkanie z literaturą piękną czy historyczną pozwala poznać losy przodków, przemawia do wyobraźni i serca, utrwała wiedzę o losach narodu, a w rezultacie pomaga znaleźć swoje miejsca w służbie ojczyźnie¹⁶.

W patriotycznym wychowaniu młodego pokolenia niezmiernie ważną rolę odgrywały opowiadania dotyczące walk o niepodległość oraz przełomowych momentów w życiu narodu i państwa – jeśli to możliwe, snute przez świadków i uczestników tych wydarzeń. Opowiadania takie były napełnione umiłowaniem ojczyzny, dumnym podkreśleniem bohaterstwa oraz napiętnowaniem złych czynów. W ten sposób dziecko zapoznawało się z dziejami narodu i uczyło umiłowania mowy ojczyściej, budziło się w nim poczucie dumy i chęć naśladowania narodowych bohaterów¹⁷.

¹³ Wyjątki z nauki moralnej wykładanej przez Klementynę..., „Pierwiosnek” 1838, s. 44; M. B. Letis-ser, *Książka młodej chrześcijanki. Listy do mojej córki chrestnej na różne czasy jej życia*, Warszawa 1847, cz. 2, s. 44; K. Hoffmanowa, *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki*, Wrocław 1833, s. 148.

¹⁴ Tamże, s. 132.

¹⁵ *Matka do córki o czytaniu książek list pierwszy*, „Pamiętnik dla Płci Pięknej” 1830, t. 1, s. 40–41.

¹⁶ E. Ziemięcka, *Mysli o wychowaniu kobiet*, Warszawa 1843, s. 230–243.

¹⁷ J. Moszyński, *Rady dla matek, czyli sposób utrzymania zdrowia kobiety od narodzenia do późnej starości*, Wilno 1858, s. 117; J. Łepkowski, *List do młodej panienki w dzień imienin*, „Rozrywki dla

Istotną kwestią w kształtowaniu uczuć patriotycznych była identyfikacja z wybitnymi i zasłużonymi dla ojczyzny ludźmi, poznawanie życiorysów wyjątkowych rodaków i dorobku poprzednich pokoleń Polaków. Uważano, iż świadomość, że ma się przodków, którzy nie szczędzili wysiłku, nie wahali się oddać własnego życia w obronie Polski, pozwala szybciej i pełniej identyfikować się z ojczyzną. Często też wiedza ta przyczyniała się do tworzenia nierozzerwalnej więzi z ziemią, w której spoczywają prochy przodków, oraz poczucia odpowiedzialności za realizację testamentu zostawionego przez tych, którzy nadali narodowi osobowość¹⁸.

Kolejnym ponadczasowym przejawem patriotyzmu była troska o rodzinę, a w przypadku kobiet o właściwe wychowanie dzieci. W pierwszej połowie XIX stulecia ukształtowało się przekonanie, że niewiasta, aby być potrzebną społeczeństwu, musi przede wszystkim odpowiednio wpływać na swoją rodzinę, by ta z kolei potrafiła znaleźć swoje miejsce w życiu narodu. Powinna być ostoją dla wszystkich pragnących wsparcia. Za główne jej zadanie poczytywali bycie dobrą Polką, szanującą język ojczysty, zaszczipiającą swoim dzieciom uczucia patriotyczne. Kobiety Polki miały więc do spełnienia powołanie wyższe, świętsze i jedyne, polegające na wychowaniu dzieci w duchu polskości i ofiarności dla ojczyzny, na przekazywaniu im narodowych i rodzinnych tradycji¹⁹. Uważano, że od tego obowiązku kobieta nie ma ucieczki, jest ona w jego realizacji niezastąpiona. W związku z tym pisano:

Polka, lub na biały wieniec zasługi, lub na garść piasku bez krzyża zasłużyć sobie może; dróg pośrednich dla niej nie ma i być nie może²⁰.

Każdy patriota szczególnym szacunkiem powinien darzyć mowę ojczystą, która jest łącznikiem pokoleń, wiążącym współczesnych w naród. Powinien ponadto wiedzieć, że język, którym mówi, służy nie tylko do wyrażania myśli w najłatwiejszej dla Polaka formie, ale też do wyrażania duszy narodu. Posługiwanie się mową ojczystą było wyrazem szacunku dla swego kraju. Trzeba zatem było jak najwcześniej uczyć dzieci języka polskiego, a eliminować „francuszczyznę”. Należało też kształtować przekonanie, że dla prawdziwego patrioty hańbą jest nie znać własnego języka. Język ojczysty powinien być dla niego skarbem najdroższym, pieczołowicie rozwijanym i zachowywanym²¹.

Młodocianego Wieku” 1858, t. 3, s. 123–124; L. Mieroszewska, *Rady praktyczne o początkowym wychowaniu dzieci*, Warszawa 1856, s. 396–399.

¹⁸ A. Markiewicz, *O miłości ojczyzny*, Kraków 1809, s. 4–7.

¹⁹ W. Maleszewski, *Kto winien? Kilka myśli o stanowisku społecznym kobiet*, „Tygodnik Ilustrowany” 1859/60, t. 1, nr 33, s. 298; A. Kohn, *Jak Polki wpłynąć mogą na rozwój oświaty ludu*, „Kalendarz Ilustrowany dla Polek” 1862, s. 106–109.

²⁰ W. Maleszewski, *Kto winien?...*, dz. cyt., t. 1, nr 34, s. 319.

²¹ I. Legatowicz, *Prawidła pocziwego życia, czyli zdania rozmaite z różnych autorów mianowicie greckich i łacińskich wyjęte do moralnej nauki zastosowane w porządek ułożone i uczącej się młodzieży obojej płci na pożytek poświęcone*, Wilno 1852, s. 42; W. Maleszewski, *Kto winien?...*, t. 1, nr 33, s. 298;

Pod zaborami dla wielu Polaków ojczyzną oprócz języka była wiara, a siłą integrującą – Kościół. Religia rzymskokatolicka była od wieków religią narodu polskiego, natomiast w czasach zaborów prawosławie i protestantyzm postrzegane były nie tylko jako wyznania zaborców, ale także jako narzędzia rusyfikacji i germanizacji. Kościół katolicki stał się „schronieniem” dla polskości. W kościele można było publicznie modlić się w ojczystej mowie, kultywować tradycję religijno-narodową. W wielu poradach kierowanych do kobiet w pierwszej połowie XIX stulecia przewija się kwestia pobożności i wierności religii przodków. Podkreślano, iż kobiety wierzące powinny jawnie praktykować wiarę i przez nią podkreślać przynależność do ojczyzny. Pisano między innymi:

Bez pobożności nie ma wartości
Jeśli skarb taki posiadasz w twej duszy,
Pilnuj by wzrastał, pomnażał się w tobie,
Niech go pomyślność światowa nie zgłuszy,
Nie pozwól nigdy odebrać go sobie. –
Jeśli go nie masz, staraj się o niego,
Bo on jest cechą życia cnotliwego²².

Stale aktualnym aspektem wychowania obywatelskiego i narodowego powinno być przygotowanie członków społeczności do podejmowania samokształcenia i samowychowania. Postawa obywatelska miała zatem przejawiać się w dążeniu do pogłębiania wiedzy i podnoszenia własnych kwalifikacji, w nieustannym pogłębianiu osobistego rozwoju i dojrzałości dla dobra ojczyzny. Kobiety powinny szczególnie o to zabiegać, bo jak pisano:

Światłemu mężczyźnie mieć głupią żonę, jest to samo co malarzowi znajdować się między niewidomymi, lub muzykowi między głuchymi; niezrozumiany, nieoceniony, innych oczów i uszów szuka²³.

Podkreślano ponadto, że wykształcona oraz stale uzupełniająca i poszerzająca wiadomości kobieta będzie lepszą gospodynią, żoną i matką, lepiej też będzie rozumiała i wypełniała swoje obowiązki społeczne²⁴.

Innym niezmiernie istotnym aspektem wychowania patriotycznego było wytworzenie nawyków zdrowotnych i higienicznych. Naród stawał się silniejszy, jeśli jego obywatele byli zdrowi. Z tego względu patriotyzm oznaczał troskę danego człowieka o własny rozwój, zdrowie fizyczne, dojrzałość psychiczną, moralną i duchową. Kobietom tylko dobre zdrowie umożliwiało zrealizowanie posłannictwa

J. Niemirowski, *Błogosławieństwo ojca, czyli nauka w dzień zaślubienia córki swojej, treści moralnej, użytecznej i wcale nowej ułożone i całemu plemieniu ludzkiemu ofiarowane*, Lwów 1848, s. 11; *Zbiór nauki chrześcijańskiej i obyczajowej*, Warszawa 1817, s. 13; *Polki do Polek*, dz. cyt.

²² A. Buffle z Wilczewskich, *Ostatnie rady i przestrogi dla moich uczennic*, Włocławek 1852, s. 159.

²³ K. Hoffmanowa, *Myśli i zdania moralne* [w:] teże, *Notatki*, Warszawa 1851, s. 168.

²⁴ [B. Jędrzejowski] B. J., *Odezwa w kwestii wychowania kobiet „w przedmiocie tak żywo dziś wszystkich obchodzącej kwestji kobiet”*, „Tygodnik Ilustrowany” 1860, t. 1, s. 367.

życiowego: urodzenie zdrowych dzieci, bycie podporą dla męża, odpowiednie nadzorowanie życia domowego i podołanie wszelkim obowiązkom, jakie narzucały im ówczesne kanony – dobre zdrowie było warunkiem bytu i dobrobytu²⁵.

Uważano, że obywatel to ktoś, kto wnosi pozytywny wkład w sytuację społeczną i polityczną w swojej ojczyźnie. Aby być aktywnym w pracy na rzecz kraju ojczystego, należy najpierw posiadać pewną wiedzę o jego aktualnym stanie. Wymaga to krytycznej obserwacji rzeczywistości, czytania aktualnej prasy, prowadzenia rozmów i dyskusji na tematy społeczno-polityczne, ekonomiczne, gospodarcze. Kobiety powinny mieć na równi z mężczyznami dostęp do wszystkich bieżących informacji krajowych, miały interesować się wydarzeniami społecznymi i politycznymi, aby nie żyć w nieświadomości. Potrzebne im to było głównie po to, by mogły odpowiednio ustosunkować się do zaistniałych sytuacji, wyrobić sobie właściwą opinię na niektóre zagadnienia. Powoli ta wiedza społeczna powinna się przekształcać w odpowiedzialność za aktualne sprawy państwa i narodu. Wskazywano, że silna jest ta ojczyzna, w której większość obywateli to ludzie zdolni do trzeźwego myślenia, obiektywnego obserwowania otaczającego świata, wyciągania logicznych wniosków z własnych spostrzeżeń i popełnianych błędów – ludzie społecznie zdyscyplinowani, gospodarni, samodzielni, odpowiedzialni, odczuwający potrzebę poznania i przekształcania rzeczywistości²⁶. Aktywnym i widocznym działaniem w kierunku poprawy społecznego bytu w pierwszej połowie XIX w. była dobroczynność, niesienie wsparcia i pomocy najbardziej potrzebującym. Mogła ona przybierać różne formy, począwszy od dawania jałmużny, poprzez stałą pomoc w przetrwaniu w czasie zimy, głodu (np. ofiarowanie drewna na opał czy zboża do siewu), aż po organizowanie i zapewnianie pomocy medycznej dla włościan i sług, zakładanie domów schronienia dla bezdomnych, fundowanie szkółek dla dzieci chłopskich²⁷.

„Być kimś” sprowadzało się we wszystkich dziedzinach życia do jednego: mieć charakter. Charakter to nie tylko zespół cech psychicznych właściwych danej osobie, ale też wysoko ceniona społecznie siła moralna, wpływająca na narodowy system wartości i norm postępowania. Od prawidłowo ukształtowanego charakteru jednostki zależą losy całego narodu. W poradach z omawianego okresu pojawiały się bardzo często wskazówki, jakie cechy charakteru należy kształtować u kobiet, by w dorosłym, samodzielnym życiu potrafiły właściwie zrealizować swoje posłannictwo życiowe. Uważano, że część przymiotów jest wrodzona i właściwa tylko kobietom, część jednak można osiągnąć poprzez nieustanną pracę nad sobą. Zalecano więc, by każda kobieta przez całe życie pracowała nad swoim charakterem, m.in. by niewiasty od najmłodszych lat nabywały i kształtowały czystość serca i myśli,

²⁵ N. Żmichowska, *Myśli*, Warszawa 1901, s. 151–152.

²⁶ K. Hoffmanowa, *Pisma pośmiertne*, t. 6: *O powinnościach kobiet*, Berlin 1849, s. 192–193.

²⁷ K. Nakwaska, *Dwór wiejski. Dzieło poświęcone gospodyniom polskim przydatne i osobom w mieście mieszkającym*, t. 1, Poznań 1843, s. 326–333; F. B. Piekarski, *Wzory rachunków domowych dla młodych mężatek, panien i służących*, Kraków 1814, s. 33.

pobożność, wstydlivość, dziewczęcą niewinność, nieprzebraną dobroć serca, rozagę, umiowanie porządku, gospodarność, przywiązanie do rodziny, by dobrowolnie rzekły się wywołujących roztargnienie i odurzających uciech panującego życia zbytkowego oraz wykształciły umiejętność podporządkowania się żądaniom stawianym przez męża. Ważnymi cechami, które miały u siebie wypracować, były też: obowiązkowość, odpowiedzialność, wrażliwość, ofiarność, bezinteresowność. Miały też starać się działać planowo i rozważnie, samodzielnie i mądrze podejmować różne życiowe decyzje, a w przypadku spraw trudnych i skomplikowanych nie powinny się krępować, tylko szukać wsparcia u kompetentnych i odpowiedzialnych obywateli²⁸. Do wyżej wymienionych cech dodawano jeszcze dumę i powagę. Uważano, że kobieta jest istotą otwartą, honorową, rozsądną, szczerą, skromną, zalotną i wierną. Te znamiona charakteru uwidaczniały się w pewnych sytuacjach życiowych, np. duma – gdy kobieta odmawiała ręki konkurentowi, którego nie darzyła żadnym uczuciem, wierność – w noszeniu żałoby po ukochanym mężu i w cichym pogodzeniu się z losem, zalotność – w dobieraniu i noszeniu sukien itd. Ówczesne Polki miały być osobami zadowolonymi z życia, a szczęście powinny znajdować w małżeństwie i macierzyństwie. Jako żony miały być wierne, przywiązane do męża na dobre i na złe, nieżalące się na niepowodzenia życiowe. Jako gospodynie powinny wspaniale zarządzać gospodarstwem domowym, umieć organizować życie towarzyskie i rodzinne, być duszami towarzystwa. Jako matki miały natomiast być tkliwe, kochające, tworzyć podwaliny dobrego wychowania swoich dzieci²⁹.

Inną cechą charakteru, która przyczyniała się do dobrobytu jednostki i narodu, była pracowitość. Aktywna i pracowita kobieta nie powinna mieć czasu na złe humory, a świadomość, że dobrze wykorzystwała czas, miała uczynić ją spokojną i szczęśliwą. Pogody ducha nie powinna tracić nawet wówczas, gdy wszystko sprzysięgało się przeciwko niej. Wewnętrzny stan duchowej radości miała osiągać przez modlitwę³⁰. Zaletą, o której zdobycie i utrzymanie miały zabiegać kobiety, była także szczerowość. Uważano, że wszyscy powinni starać się zawsze mówić prawdę, nigdy nie udawać, nie fantazjować, nie rozpowiadać tego, co miało pozostać w tajemnicy. K. Hoffmanowa zwracała jednak uwagę, że w życiu bywają sytuacje, kiedy nie należy być do końca szczerą, i wówczas trzeba umiejętnie ominąć drażliwy temat i najlepiej skierować uwagę rozmówcy na inne sprawy³¹.

Kobiety mogły wpływać na dobrobyt, a nawet na losy kraju, także poprzez odpowiednie oddziaływanie na swoich mężów. Jako dobre żony miały być nieod-

²⁸ H. Cieszkowski, *Córki wieku*, „Biblioteka Warszawska” 1843, t. 1, s. 625; J. H. Campe, *Ojcowska rada dla mojej córki. Dziełko młodzieży płci żeńskiej poświęcone*, Warszawa 1848, s. 218–220, 300–304; [A. Jachowiczowa] Antonina J., *Kobieta*, „Pierwiosnek” 1841, s. 41–48.

²⁹ K. W. Wójcicki, *Niewiasty polskie – wyjątek ze wstępu do dzieła pod tym samym tytułem*, „Biblioteka Warszawska” 1844, t. 2, s. 606–607.

³⁰ K. Hoffmanowa, *Pamiętka po dobrej matce...*, dz. cyt., s. 94.

³¹ Tamże, s. 115.

łącznymi towarzyszkami mężczyzn, pomagać mężom w pomnażaniu majątku, zapewnianiu pomyślności własnemu domowi, dokładnie wypełniać zalecenia i rozporządzenia małżonka, pozytywnie wpływać na jego humor, dzielić z nim wszystkie przygody życiowe, pomagać mu w zdobyciu szacunku społecznego i osiągnięciu sukcesu w interesach, a przez swoją miłość, czułość, tkiwość i dbałość – osładzać mu życie codzienne. Do kobiet należało ponadto stworzenie niezniszczalnej więzi miłości i przywiązania, za pomocą wewnętrznych zalet i miłego wyglądu. Miały być istotami opierającymi się na mężczyźnie, wiernymi, łagodnymi, cierpliwymi, uległymi, wdzięcznymi i troskliwymi towarzyszkami życia. Powinny umieć przystosować się do wymagań męża, poświęcić się dla jego szczęścia. Uważano, że mężczyzna mający zapewniony komfort psychiczny w domu rodzinnym może głębiej zaangażować się w sprawy ogólnospołeczne, krajowe, gospodarcze itp.³²

Celem edukacji patriotycznej, obywatelskiej i narodowej powinno być wychowanie człowieka czynu, człowieka mądrego i samodzielnego, zdolnego do urzeczywistnienia misji dziejowej narodu polskiego. W każdej epoce były podejmowane dostosowane do istniejących okoliczności działania, sprowadzające się do jak najlepszego przygotowania młodego pokolenia do pełnienia określonych ról społecznych. Część z nich odnosiła się bezpośrednio do ówczesnej rzeczywistości politycznej i społecznej, część jednak miała charakter trwały i zawsze aktualny. Jak widać z powyższych rozważań, propagowanie ponadczasowych ideałów wychowawczych występowało także w poradnikach i artykułach kierowanych do kobiet w pierwszej połowie XIX w. Wiele z tych idei – mimo upływu czasu – nie straciło na aktualności i prawdopodobnie zachowa charakter ponadczasowy. We współczesnych realiach kształtowanie prawidłowych postaw patriotycznych, narodowych i obywatelskich jest niemałym wyzwaniem dla wszystkich wychowawców. Wobec narastającego ostatnio kryzysu wartości – objawiającego się brutalizacją życia, kryzysem świadomości, zanikiem *sacrum*, chamstwem, arogancją, niechlujstwem, bałaganem, pijaństwem, narkomanią, lekomanią, rozbojami, kradzieżami, głupotą, kłamstwem, przemocą, agresją, egoizmem, niewrażliwością na piękno przyrody i sztuki – pedagodzy coraz częściej zaczynają poszukiwać nowych sposobów oddziaływania na młodzież. Może warto byłoby więc wykorzystać doświadczenia naszych przodków w tej kwestii i spróbować oddziaływać na młodych ludzi pośrednio – przez poradniki i ciekawe teksty zawierające wskazówki wychowawcze.

³² J. H. Campe, *Ojcowska rada...*, dz. cyt., s. 30–31, 40, 374; P. Dumont, *O wychowaniu kobiet i ich przeznaczeniu*, Berlin 1867, s. 137.